

הגישה הכלכלית על פי התורה

יהונתן פרידמן שיעור ד'

הקדמה

בחברה הישראלית ישנם פערים משמעותיים בין העשירונים העליונים (לפי הכנסה כלכלית) לבין העשירונים התחתונים.¹ פער זה מעסיק רבים ממנהיגי הציבור. ההנחה היא שככל שהפער גדול יותר - כך הוא מזיק ופוגע בחברה כולה, וישנה ציפיה שיהיה שיויון בין כלל האזרחים במדינה.

לא ניתן לתת מענה הולם וראוי לשאלת הפערים הכלכליים, מבלי להתייחס לאידאולוגיה ולערכים העומדים מאחורי הגישה הכלכלית על פיה מונהגת המדינה.

בבואנו לעיין בפרשיות הכלכליות-חברתיות המובאות בתורה, ניתן לראות התייחסות מסוימת לערכים כלכליים מהם ננסה להסיק גישות אפשריות לסוגיית פערי המעמדות.

במאמר זה נדון בקצרה בגישת התורה וחז"ל ביחס לסוגיות כלכליות. ננסה להסיק מתוך דיני התורה מהי עמדתה כלפי ההתפתחויות הכלכליות המודרנית. נעיין במצוות שיש בהן קשר לסוגיית צמצום הפערים, ונבדוק האם הן מצביעות על כיוון מסוים שבו יש לפתור את הנושא, או שמא אין לתורה אמירה ברורה בתחום זה.

גישות הכלכלה כיום

מקובל כיום לחלק את הגישות הכלכליות לשתי קבוצות עיקריות - קפיטליזם וסוציאליזם² (כאשר בתוכם ישנן גישות ביניים).

הקפיטליזם

קפיטליזם זוהי גישה כלכלית-חברתית שהתפתחה לאורך השנים. הגישה מבוססת על גישת השוק החופשי, אשר הגה אדם סמית בשנת 1776. גישת השוק החופשי דוגלת בתחרות בין בעלי העסקים עם התערבות מינימלית של המדינה. כתוצאה מכך, יכול כל אחד לפתוח עסק על פי רצונו. השוק החופשי פועל לפי היצע וביקוש, כלומר המחירים נתונים לתזוזה על פי רצון הלקוחות לקנות. הגישה הזאת נוהגת כיום ברוב המדינות הדמוקרטיות בעולם בתצורות שונות, וביניהן בישראל בתצורה יחסית מוגבלת. כתוצאה

¹ על פי נתונים מדוי"ח שהתפרסם ב-5.7.18, הפער הממוצע בשכר בין העשירון העליון לעשירון התחתון הוא פי 7.2, לעומת המקובל בשאר המדינות המפותחות - פער ממוצע של פי 3.22. עוד עולה מהדו"ח, שישנם פערים נוספים המעיבים על השוויון בחברה הישראלית - פערי השכר בין גברים לנשים בישראל בממוצע הוא 19%, פערי השכר בין גילאים 24-65 לבין גילאי 15-24 הוא כמעט פי שניים.

² נציין שבכל אחת מן הגישות יש מרחב גדול של תתי גישות, לדוגמה סוציאליזם קיצוני הוא קומוניזם, וקפיטליסטיות יכולה להיות מתונה או קיצונית.

מחוסר ההתערבות של הממשלה, גדלים פערי המעמדות בין העשירון העליון, אשר יכול להרוויח ללא פיקוח, לבין העשירון התחתון ומעמד הביניים, אשר כספם נשלט בעצם על ידי בעלי החברות אשר בעשירון העליון. חלק מהמדינות בהן נהוגה שיטה זו - ארה"ב, אנגליה ועוד.

הסוציאליזם

הסוציאליזם היא גישה קדומה, שהחלה להתפתח בתחילת המאה ה-12 על ידי תנועות נזיריות שהיוו קריאת כיוון לגישה זו, שהלכה והתפתחה לאורך השנים. הגישה הקיצונית של הסוציאליזם באה לידי ביטוי בקומוניזם. הקומוניזם דוגל בכך שהכל שייך לכולם (בפועל לשלטון) והשלטון מחלק את כל משאבי החברה על פי שיקול דעתו (שיקול דעת שאמור לבטא את ערכי השוויון). הסוציאליזם המקובל, אינו טוען שהעם-השלטון הוא הבעלים של הכל. יש זכות קניין לכל פרט, אך השלטון מחויב לדאוג לרווחת הציבור בצורה מוחלטת. הדרך בה השלטון הסוציאליסטי נותן מענה לצרכי העם הוא התערבות נרחבת ומשמעותית בחיים הכלכליים (מיסוי נרחב, פיקוח על מחירים, מתן קצבאות ועוד). בבסיס הגישה הסוציאליסטית עומד ערך השוויון. השלטון הסוציאליסטי מוצא דרכים כלכליות חוקיות לקחת מכספי העשירים, ולהעבירו לשכבות החלשות. הגישה הסוציאליסטית דוגלת בהתערבות ממשלתית רבת ענפים בכל תחומי המשק בצורה של רגולציה³ וחקיקה. מטרת ההתערבות היא למנוע מבעלי הון לנצל את כוחם בצורה שפוגעת בשכבות החלשות בחברה. ההתערבות נועדה להגן על השכבות החלשות ולאפשר להם חיים סבירים גם כשאין להם את האמצעים לממן זאת (כגון סבסוד מוצרי יסוד, שירותים חיוניים בחינם וקצבאות).

הלכות הנוגעות לכלכלה

א. מצות הלוואה

"אִם כֶּסֶף תַּלְוֶה אֶת עַמִּי אֶת הָעֲנִי עֲמֹד לֹא תִהְיֶה לוֹ כְּלֹשָׁה לֹא תִשְׁיָמוּן עָלָיו נֶשֶׁד" (שמות כב, כד). מפסוק זה למדים אנו שני דברים - מצוות הלוואה ואיסור ריבית. למרות שהכתוב נוקט לשון רשות, כביכול אין חובה להלוות, חז"ל דרשו שישנם שלושה מקומות בהם המילה "אם" משמשת בתור חובה (מכילתא דרבי ישמעאל יתרו, יא):

³ רגולציה היא שם כולל להסדרה של פעילויות שונות במדינה באמצעות חוקים, תקנות, כללים, צווים והוראות מנהל שונות. רגולציה קובעת את מידת המעורבות של רשויות המדינה בפעולותיהם של הגופים הפרטיים, במטרה להגן על האינטרסים הכלכליים והחברתיים במשק (ויקיפדיה ערך 'רגולציה').

רבי ישמעאל אומר, כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ משלשה; ואם תקריב מנחת בכורים... אם כסף תלוה את עמי - חובה. אתה אומר חובה, או אינו אלא רשות, תלמוד לומר העבט תעביטנו, חובה ולא רשות. כיוצא בו ואם מזבח אבנים תעשה לי, חובה.

כלומר, אדם נדרש להתייחס לחובה לתת הלוואה כאל ערך מוסרי עליו מצווה התורה כמו כל מצות עשה אחרת. יתירה מכך, מדברי ספר החינוך (סו) נראה שמצוות מתן הלוואה אף חשובה יותר ממצוות הצדקה:

להלוות לעני כהשגת היד כפי מה שצריך לו למען הרחיב לו ולהקל מעליו אנחתו.

וזאת המצווה של הלוואה היא יותר חזקה ומחיבת ממצות נתינת הצדקה.

הרש"ר הירש (שמות שם) מחדד כמה חשובה מצוות הלוואה. לדעתו מצווה זו מבטאת את ערך גמילות החסדים שעליה מושתתת חברת העם היהודי:

מצוות הלוואה בדרך של גמילות חסדים היא הסלע האיתן, שעליו מושתתת חברת בני העם היהודי. וזוהי אחת המצוות הגדולות, שעל ידי קיומן רצה הקדוש ברוך הוא שנביע את כניעתנו לפניו בדרך של הקרבת קורבנות בחיי המעשה שלנו.

ג. איסור ריבית

ריבית היא תשלום שניתן למלווה על ידי לווה בתמורה לזכות השימוש בכסף והחזרתו במועד מוסכם.⁴ עצם הרעיון לקחת ריבית עבור הלוואה, דומה במובן מסוים להשכרת רכוש. כלומר, כשם זכותו של אדם להשכיר נכס תמורת תשלום, כך יכול הוא להשכיר כסף תמורת תשלום. התורה ראתה בלקיחת ריבית דבר שאינו מוסרי. חז"ל ביארו שאדם מפסיד בדרך זו או אחרת מכך שמשתמשים ברכושו, סכום ההשכרה נועד לפצות על כך. אולם כאשר הוא 'משכיר' את כספו - אין לו כל נזק.⁵

ספר החינוך (שמג) מציין כי איסור ריבית הוזכר בתורה כמה פעמים כדי להדגיש את חומרת האיסור:

התורה תכפל האזהרות לפעמים על מה שחפץ האל להרחיקנו ממנו הרבה,

ואפשר שנאמר בזה כעין מה שאמרו זכרונם לברכה בעניינים אחרים דברה תורה כלשון בני אדם, וכמו כן תתמיד התורה התראות במה שיש עלינו להזהר בו, כדרך

⁴ הריבית מוגדרת כימחיר הכסף, או למעשה הימחיר של העברת כסף מהעתיד להווה.
⁵ "מרא הדרא בעינא וידיע פחתיה, זווי לא הדרי בעינייהו ולא ידיע פחתיה" (בבא מציעא ס"ט ע"ב).

בני אדם בהזהירם זה את זה בדבר חמור, **יכפלו תנאם וירבו דבריהם על הדבר, כדי שיהא המזרז נזכר וזריז על הענין על כל פנים.**

רש"י (שמות שם) לומד את חומרת האיסור מהביטוי "נשך" שהוצמד לאיסור ריבית:

נשך - ריבית שהוא כנשיכת נחש שנושך חבורה קטנה ברגלו ואינו מרגיש ופתאום מבצבץ ונופח עד קדקדו כך ריבית אינו מרגיש ואינו ניכר עד שהריבית עולה ומחסרו ממון הרבה.

רש"י מבאר שריבית כנשיכת נחש היא. כמו שנשיכת נחש אינה מורגשת בתחילה ואדם חש אותה רק לאחר זמן, כך גם הריבית, בהתחלה פגיעתה אינה מורגשת, אולם לאחר זמן פגיעתה הופכת להיות משמעותית וקשה.

הרש"ר הירש (שם) מחדד כמה חמור איסור ריבית, עד כדי השוואתו לאיסורים חמורים כגון חילול שבת, שמיטה ויובל שמטרתן לשמש עדות וזיכרון לשלטונו של הקב"ה בעולם.

איסור הריבית הוא מבין אותן המצוות - כגון שבת, שמיטה, יובל - שתכליתן לשמש עדות ואות - זיכרון לשלטונו של הקדוש ברוך הוא על העולם ועל ישראל.

ממשיך הרש"ר הירש ואומר:

כאמור, אין התורה שוללת מן הריבית כשלעצמה את הצדקתה הטבעית, והיא רק אוסרת אותה מתוך העיקרון היהודי של איחוד העם מבחינה סוציאלית. כנגד זה נחשב הכסף בעיני ההשקפה המודרנית כאובייקט לצריכה, והריבית נחשבת בכלל דמי שכירות, שיש לשלם עבור השימוש העראי בכסף, כעין שמשלמים דמי שכירות עבור בית, בהמה וכיוצא בזה.

מלמדנו הרש"ר הירש שהתורה לא שוללת את הריבית כיוון שזה לא מוסרי או כיוון שזה מקשה על העניים, אלא משום שאיסור הריבית נובע מעיקרון של ערבות הדדית בתוך העם היהודי. כלומר, אי הקפדה על איסור ריבית, עלול לגרום לפילוגים קשים בעם.

אם ננסה להפיק מתוך דברי הרש"ר הירש שיטה כלכלית, לא נוכל לייחס לדבריו השקפת עולם סוציאלית של צמצום פערים. נראה שלפי הרב הירש עניינם של מצוות הלואה וריבית הוא לחזק את הקשרים בין איש לרעהו בתוך העם היהודי. כלומר לא הפער גורם לצורך במצוות אלו, אלא הרצון לחזק את הקשר בתוך העם.

נציין, שכיום העולם הכלכלי המערבי בנוי כולו על ריבית. לא נוכל להיות חלק מהעולם המערבי ולהתעלם מעובדה זו. כבר רבותינו הראשונים שקדו על פתרון שיאפשר לסוחרים

יהודים להשתלב במסחר העולמי. כך נוצר היתר עסקה - כדי להתיר הלוואה עם ריבית. אמנם בין יהודים ליהודים כמובן המשיכו להקפיד על איסור זה.

ג. שמיטה ויובל

על פי מוני המצוות ישנן בתורה מגוון מצוות השייכות לנושא השמיטה. נתייחס למצוות שמהן ניתן ללמוד על יחס התורה לעניינינו. הרב שאול ישראלי (חוברת 'בצאת השנה', עמוד טז-יז) נותן מבט כללי על מצוות השמיטה:

נכוין אפוא את המחשבה למצווה בהיקפה ובשלמותה. **ראשית, מתבלט לפנינו במצווה האספקט החברותי.** שבת הארץ היא השבתת הקנין הפרטי מכל פרי שנה זו "והייתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבים הגרים עמך". אם במשך שנות המעשה צצו וקמו ניגודים מעמדיים, הרי הם בטלים ומבוטלים כלפי שנה זו, אין זכות לאדון יותר מאשר לעבד, לאזרח יותר מאשר לגר. **הניגודים החברתיים אף הם, המתפתחים כרגיל בד בבד עם הבדליה מעמדות הכלכליים, כאילו נמוגים למשך שנה זו, ואף מוקהים כלפי העתיד.** ואם נצרף לזה את מצוות שמיטת הכספים נראה עד כמה עמוקה ויסודית השפעת המצווה בשטח זה. על ידי מצווה זו הרי גם אותו סכום כספים, שהיה יכול להצטבר ביד אחת עם ההצלחה המשקית והיצרנית וליצור הבדלים כלכליים ומעמדיים עמוקים, אינו יכול להישאר במצב זה לאורך ימים... אך בזה בלבד לא הסתפקה התורה, והנה יחד עם שמיטת קרקע והפקר היבול באה מצות השמטת הכספים, שעל ידה כל החובות אשר לא נגבו עד סוף שנת השמיטה פוקעים ואין בהם זכות גבייה.

הרב ישראלי טוען שבמשך השנים נוצרים פערי מעמדות, **ושנת השמיטה מהווה הזדמנות לצמצום פערי המעמדות.** הסבר זה נובע ממבט כולל של הרב ישראלי על מכלול מצוות השמיטה שאינם רק איסורים חקלאיים. ממשיך הרב ואומר:

הרי לנו המצווה מבחינת "בין אדם לחברו". מה רב הוא כח התורה אשר השכילה במצוות אלה של שמיטה ויובל להושיט בקנה את פתרון בעיית הניגודים בחברה, הסדר היחסים בין עני ועשיר, אשר כל חכמי הכלכלה מתלבטים בזה ללא מוצא.

שמיטת קרקעות

"וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית שְׁבֵת שְׁבֵתוֹן יְהִי לְאָרֶץ שְׁבֵת לְהִ' שְׁדָּךְ לֹא תִזְרַע וְכַרְמְךָ לֹא תִזְמַר" (ויקרא כה, ד). מצווה מן התורה לשמוט את הקרקע בשנה השביעית, כלומר אדם עובד את הקרקע שש שנים ובשנה השביעית שובת (לא עובד) את הקרקע. ניתן לראות במצווה זו ניסיון ליצור תודעת שוויון. אם אדם רכש קרקעות רבים חש הוא גאווה של בעל רכוש לעומת השכיר והעני שאין בבעלותם קרקעות. החובה לשמוט את הקרקע יכולה לחזק את תודעת הענווה כלפי הקב"ה שהכל מאיתו ובכך לצמצם, לפחות מבחינה תודעתית, את הפערים בחברה.⁶

שמיטת כספים

"מִקֵּץ שְׁבַע שָׁנִים תַּעֲשֶׂה שְׁמִטָּה. וְזֶה דְבַר הַשְּׁמִטָּה שְׁמוֹט כָּל בַּעַל מִשֵּׁה יָדוֹ אֲשֶׁר יִשֶׂה בְּרֵעֵהוּ לֹא יִגֹּשׁ אֶת רֵעֵהוּ וְאֶת אֲחִיו כִּי קָרָא שְׁמִטָּה לְה'. אֶת הַנִּכְרִי תִגֹּשׁ וְאֲשֶׁר יְהִי לְךָ אֶת אֲחִיךָ תִשְׁמֹט יָדְךָ" (דברים טו, א-ג). בשנה השביעית (שנת השמיטה) נמחקים כל החובות שעדיין לא הוחזרו כדי להיטיב עם העני ולא להקשות עליו יתר על המידה. אין ספק שמצווה זו, שמיטת כספים, מנסה לצמצם את הפערים בין עשירים לעניים, עד כדי כך שנוצר חשש שימנעו מלתת הלוואות מחשש שלא יוחזרו לקראת השמיטה. הלל הזקן נתן דעתו לבעיה זו ותיקן את הפרוזבול.⁷

לפי הרב ישראלי, שאת דבריו ראינו לעיל, מטרת מצווה זו ליצור מערכת חברתית כלכלית ישרה יותר והגונה יותר. אולם יש הרואים במצווה זו כלי לחינוך היהודי למידות טובות בין אדם למקום ובין אדם לחברו. וכך כותב ספר החינוך (תעז):

בשורש המצווה ללמד נפשנו במדות המעולות מדת הנדיבות ועין טוב, ונקבע בלבבנו הבטחון הגדול בשם ברוך הוא, ואז תכשר נפשנו לקבל טוב מאת אדון הכל כלול הברכה והרחמים. וגם נמצא מזה גדר חזק ומחיצה של ברזל להתרחק מאד מן הגזל ומן החמדה בכל אשר לרענו, כי נשא קל וחומר בנפשנו לאמר, אפילו הלוי ממוני והגיע שנת השמטה אמרה תורה להשמיט בידו המלוה, שלא לגזול ושלא לחמוס משלו לא כל שכן שראוי לי להתרחק עד הקצה האחרון.

המשותף לכל ההסברים למצוות שמיטת כספים הוא שמטרת המצווה להעמיד חברה יותר מתוקנת, הן במידות של האנשים והן ביחס הנכון בין בני אדם. נראה שספר החינוך לא מוטרד מפערי מעמדות, ומה שמעסיק אותו הוא היות האנשים בעלי מידות טובות. לעומת

⁶ ניתן לראות השראה לרעיון זה מדברי ספר החינוך מצווה פד.

⁷ שטר פרוזבול משמעותו שהלווה מתחייב לבית הדין ולא למלווה, כך ניתן לגבות חובות שעברה עליהם השמיטה.

זאת, הרב ישראלי רואה מצווה זו גם כמסייעת ביצירת חברה בריאה ללא פערים כלכליים משמעותיים.

גאולת קרקעות

"כִּי יִמּוֹךְ אֶחֱידָ וּמְכַר מֵאַחֲזָתוֹ וּבָא גֹאֲלוֹ הַקֶּרֶב אֵלָיו וְגָאַל אֶת מִמְכָּר אֶחָיו" (ויקרא כה, כה). גאולת קרקעות משמעותה החזרת הקרקע לבעליה המקוריים לאחר שנאלץ למכור את הקרקע עקב אילוצים כלכליים. אם האדם לא גאל את הקרקע, הקרקע חוזרת לבעליה בשנת היובל.

ניתן להסתכל על טעמי מצווה זו בשני דרכים: לפי דרכו של הרב ישראל, אדם שירד מנכסיו ונאלץ למכור קרקעות מדרדר למעמד נמוך, ועתה נוצר צורך לסייע לו לשוב למעמדו על ידי החזרת נכסיו. אם כך יש כאן ניסיון למנוע הגדלת פערים. לפי גישת ספר החינוך, נבאר שמצוות גאולת קרקעות עניינה חסד ועזרה לאדם מישראל. כלומר אין למצווה זו קשר ישיר למדיניות כלכלית כזו או אחרת.

ד. צדקה

התורה (דברים טו, ז-ח) מצווה לתת צדקה לכל יהודי הנזקק לה: "כִּי יִהְיֶה בְּךָ אֶבְיוֹן מֵאַחַד אֶחֱידָ בְּאַחַד שְׁעָרֶיךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לֹא תֵאַמֵץ אֶת לְבָבְךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאַחֲזֶיךָ הָאֶבְיוֹן. כִּי פָתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לוֹ וְהֵעֵבֵט תִּעְבְּיטְנוּ דִּי מִחֲסָרוֹ אֲשֶׁר יִחְסַר לוֹ". מצוות צדקה היא מן המצוות החשובות בתורה ואמרו עליה חכמים (בבא בתרא ט' ע"א):

שקולה צדקה כנגד כל המצוות שנאמר והעמדנו עלינו מצוות וגוי מצווה אין כתיב כאן אלא מצוות.

עניינה של מצווה זו לעזור לנזקקים - חולים, זקנים, יתומים ואלמנות, שאינם יכולים לקיים את עצמם. כדי להדגיש את חשיבות המצווה, אמרו חכמים (שם י' ע"א):

כל המעלים עיניו מן הצדקה כאילו עובד עבודת כוכבים.

ניתן לראות במצווה זו שהתורה מצווה אותנו לעזור לעניים (בין אלו שירדו מנכסיהם ובין אלה שנולדו למצב כזה) כדי לסייע להם לבנות חיים כלכליים עצמאיים ללא תלות באיש. יש שיאמרו שמטרת הצדקה היא להקל במעט על מצוקת העני אבל אין בה כדי לשנות את המציאות. לעניות דעתי נראה שלו כך היה הדבר, לא הייתה מקדישה התורה כל כך הרבה חשיבות למצווה זו. יש לראות בכל מכלול מצוות הצדקה הכוונה חברתית להוצאת העניים

ממעגל העוני. אין כאן בהכרח אידיאולוגיה של צמצום פערים. זה אומר שעלינו לדאוג לכך שכל אדם, בכל מעמד שהוא, יוכל להתפרנס בכבוד.

ה. תחרות מסחרית

תחרות מסחרית כמושג כולל לא נידון בחז"ל, אולם ישנם מספר דינים שעוסקים בנושאים קרובים מהם נוכל להסיק את גישתם של חז"ל לנושא. מובא במשנה (בבא מציעא פ"ד מי"ב):

רבי יהודה אומר: לא יחלק החנוני קליות ואגוזין לתינוקות, מפני שהוא מרגילן לבא אצלו, וחכמים מתירין. ולא יפחות את השער וחכמים אומרים זכור לטוב.

לדעת רבי יהודה אסור לסוחר לחלק מתנות לתינוקות בגלל שכך הוא מושך לחנותו את התינוקות ואת הורי התינוקות, ובכך הוא מקפח פרנסתו של חברו. דרך זו, משיכה של לקוחות על ידי חלוקת מתנות, מהווה תחרות לא הוגנת לדעת רבי יהודה ולכן הוא מטיל הגבלה מסוימת על חופש המסחר. אולם, חכמים אינם אוסרים זאת. יתכן והם מסכימים שחלוקת ממתקים תיצר יתרון עבור אותו סוחר, ומכירים בקושי של הסוחרים להתמודד בשוק חופשי, ומכל מקום בחרו שלא להתערב בכך. הגמרא (שם ס' ע"א) אומרת: "דאמר ליה: אנא מפליגנא אמגוזי, ואת פליג שיסקי". כלומר זו השקפת עולמם של חכמים - כשם שאחד יכול לחלק אגוזים השני יכול לחלק שזיפים - שוק חופשי.

בהמשך אותה משנה רבי יהודה וחכמים חולקים במחלוקת נוספת, האם מותר לסוחר להזיל מחירים ולמשוך אליו לקוחות. כלומר, לדעת רבי יהודה הורדת מחירים עשויה לפגוע בפרנסתם של הסוחרים האחרים. חכמים סוברים שאכן יש חשש כזה, אך אלו כוחות השוק והסוחרים האחרים יצטרכו להתמודד עם מציאות זו. יתרה מכך, חכמים אף משבחים הוזלת מחירים בביטוי "זכור לטוב". הגמרא שם מבארת, שבהוזלת מחירים ישנו רווח לציבור הלקוחות הכללי (נראה מכאן שיש העדפה ברורה לאינטרס של כלל הציבור - שוק חופשי).

להלכה פסק השולחן ערוך¹ כשיטת חכמים (חושן משפט רכח, יח):

מותר לחנוני לחלק קליות ואגוזים לתינוקות, כדי להרגילם שיקחו ממנו. וכן יכול למכור בזול יותר מהשער כדי שיקנו ממנו, ואין בני השוק יכולים לעכב עליו.

מסוגיה זו, ניתן לראות שכבר בימי חז"ל היה ויכוח ער עד כמה ראוי להתערב בכוחות השוק. נראה שהשקפת עולמם של חכמים, שהלכה כמותם, היא שיש למעט ככל הניתן התערבות בקביעת מחירים בפרט ובמסחר בכלל. לכאורה, גישה זו היא גישה

קפיטליסטית, הרואה בתחרות חלק מעקרונות של השוק החופשי. מכל מקום, גם גישות סוציאליסטיות מעודדות שוק חופשי בצורה מבוקרת. לכן על אף שסוגיה זו נוטה לגישה הקפיטליסטית, אין זו ראיה חד משמעית.

ביטוי אחר ליחסם של חז"ל לתחרות עסקית ניתן לראות בפרטי ההלכות של פיקוח על מחירים. ישנן סוגיות רבות⁸ מהן עולה שישנם מקרים בהם יש דרישה שיהיה פיקוח על מחירים. הרמב"ם מסכם דינים אלו כך (הלכות מכירה פי"ד ה"א-ה"ב):

כבר ביארנו שהנושא ונותן באמונה ואמר כך וכך אני משתכר אין לו הוניה, ואפילו אמר זה לקחתי בסלע ובעשר אני מוכר מותר. **אבל בית דין חייבין לפסוק השערים ולהעמיד שוטרין לכך**, ולא יהיה כל אחד ואחד משתכר כל מה שירצה אלא שתות בלבד יפסקו להם בשכרם, ולא ישתכר המוכר יתר על שתות. **במה דברים אמורים בדברים שיש בהם חיי נפש כגון יינות שמנים וסלתות**, אבל העיקרין כגון הקושט והלבונה וכיוצא בהן אין פוסקין להם שער אלא ישתכר כל מה שירצה.

ובצורה דומה פוסק הישולחן ערוך⁹ (חושן משפט רלא, כ-כא):

חייבים בית דין להעמיד ממונים על השערים שלא ירוויח כל אחד מה שירצה, שאין לו לאדם להרוויח בדברים שיש בהם חיי נפש, כגון יינות שמנים וסלתות, אלא השתות... כל המפקיע שערים שמוכר יותר מהראוי, רשאים להלקותו ולענשו כפי הראוי.

בסוגיה זו, ראינו שחז"ל סבורים שיש תחומי מסחר בהם אין שוק חופשי. ניתן להסיק מכך שחז"ל בוחרים לאמץ גישה סוציאליסטית החוששת משוק חופשי פתוח. מטרתם של הסוציאליסטים היא לדאוג לרווחתם של השכבות החלשות. אולם, כשם שבסוגיה לעיל לגבי חופש המסחר המסקנה אינה חד משמעית, כך גם כאן, נראה שהדברים אינם חד משמעיים. הרי גם מדינות קפיטליסטיות ביותר מנהיגות מדיניות הטלת מכס על סחורות מיובאות (להגן על המגזרים החלשים⁹).

כיום בישראל אימצו בחוק את ההלכה שהזכרנו לעיל - פיקוח על מחירים (של מוצרי יסוד בלבד). הלכה זו מציגה גישה סוציאליסטית חלקית - יש פיקוח על מחירים, אבל הפיקוח הוא חלקי, על מוצרי היסוד בלבד.

⁸ עיין בבא מציעא נ"ח ע"ב; בבא בתרא פ"ט ע"א; בבא בתרא צ"א ע"א-ע"ב.
⁹ מגזרים אלו כוללים ענפי תעשייה שלא מפתחים טכנולוגיות חדשניות, או לחילופין שאינם משתמשים בטכנולוגיות מתקדמות (כגון: חקלאות, תעשיית המזון, תעשיית הבגדים, ועוד).

סיכום

במאמרינו חיפשנו תשובה לשאלה האם ניתן להסיק מתוך עיון בסוגיות הלכתיות כלכליות איזו גישה כלכלית מונחת ביסודם.

כפי שראינו, יש שתי גישות כלכליות מרכזיות - הקפיטליזם שדוגל בשוק חופשי, תחרותי, מינימום התערבות ממשלתית, ונוהג כרגע ברוב מדינות העולם המערבי. והסוציאליזם שדוגל בערכי השוויון, בהתערבות ממשלתית בתחומי חיים רבים (על ידי גביית מס ושימוש בכסף לצמצום פערים), שנוהג כיום בחלק ממדינות העולם, גם בעולם המערבי כדוגמת סקנדינביה. מדינת ישראל מנהיגה מדינות כלכלית שיש בה איזון מסוים בין שתי השיטות. מתוך העיון שלנו עולה שגישת ההלכה אינה חד משמעית. ישנן סוגיות בהן נראית נטייה לכיוון הסוציאליסטי, מקום בו ההלכה רואה צורך להגן על החלשים. ומאידך ישנן סוגיות מהן משתקפת אידיאולוגיה של שוק חופשי וחוסר רצון להתערב במסחר. אוסיף ואומר שלדעתנו, הקו המנחה את התורה הוא ערכי חמלה וחסד - דאגה לנזקקים, ובמקביל חופש הקניין והעיסוק - שוק חופשי. כלומר אין התורה דוגלת בשוויון סוציאליסטי, אך היא דורשת מכל אחד ואחד לפתוח את ליבו וכיסו לזולתו.

בדרך דומה סיכם את הדברים הרב חיים דוד הלוי (שו"ת 'עשה לך רב', ג, נו):

ודרך התורה מה היא? כאן רואים הננו אפס קצה של חכמת התורה, שנמנעה להטיל על העם שום שיטה ברורה ומוגדרת, כמצווה מפורשת, כי כל שיטה הייתה מוכרחה לגרור בעקבותיה גם את השלילי שבה, ובמצוות ה' לא תתכן שלילה בשום פנים ואופן. אך במצוות שמנינו לעיל, יש יסודות ועקרונות. הכוונה, שהיא בחינת "מנע", למנוע יצירת מצבים העשויים לערער את היציבות הכלכלית של האומה, ולגרור בעקבותיה מהפכות, שהיו כה אופייניות, גם בעולם העתיק וגם בעולם החדש.